

8 Πανελλήνιο ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Εκπαίδευση & Πολιτισμός
στον 21ο αιώνα

13-14 Μαΐου
2023

Κατάσταση της εκπαίδευσης στην Φλώρινα την περίοδο της Οθωμανοκρατίας

Τσαχαλίδου Παναγιώτα

Υποψήφια Διδάκτορας του Τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

giotatsacha26@gmail.com

Εισαγωγή

- Η παρουσίαση αυτή αναφέρεται στην κατάσταση της εκπαίδευσης στη Φλώρινα κατά την Οθωμανοκρατία όπως αυτή περιγράφεται μέσα από διάφορες βιβλιογραφικές αναφορές.
- Ειδικότερα, γίνεται ένας διαχωρισμός της εκπαίδευσης σε 2 φάσεις: 1871-1904 (1^η περίοδος) και 1909-1914 (2^η περίοδος) και καταγράφονται διάφορα στοιχεία σχετικά με την εξέλιξη της εκπαιδευτικής κατάστασής στη Φλώρινα και για τις δυο αυτές χρονικές περιόδους της Οθωμανοκρατίας.

Εθνολογική σύσταση των κατοίκων

- Την εποχή της Οθωμανοκρατίας η Μακεδονία ήταν χωρισμένη σε βιλαέτια, σαντζάκια και καζάδες. Το βιλαέτι Μοναστηρίου κάλυπτε τη Δυτική Μακεδονία και περιείχε τα σαντζάκια Μοναστηρίου, Κοριτσάς, Σερβίων, τα σαντζάκια Ελβασάν και Δίβρης (κατοικούνταν από Αλβανούς) και ο καζάς Ελασσόνοσ (ανήκε γεωγραφικά στη Θεσσαλία) (Παπαδόπουλος, 1970).
- Η περιοχή του σαντζακιού Μοναστηρίου περιελάμβανε τις πόλεις Μοναστήρι, Κρούσοβο, Πρίλεπ, Δίβρα, Αχρίδα και Φλώρινα (Βούρη, 1997).

Εθνολογική σύσταση των κατοίκων

- Ειδικότερα, η περιοχή της Φλώρινας υπαγόταν στο βιλαέτι και στο σαντζάκι Μοναστηρίου.
- Στην περιοχή του καζά της Φλώρινας κατοικούσαν πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους 17635 Έλληνες, 13344 Τούρκοι και 16855 εξαρχικοί. Σύμφωνα με μια άλλη στατιστική, οι χριστιανοί της περιοχής ανέρχονταν σε 477 «Βούλγαρους» και οι μουσουλμάνοι σε 1500-1700. Ακόμα, σύμφωνα με μια άλλη ελληνική πηγή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι κάτοικοι της Φλώρινας ήταν 7000: 5000 Τουρκαλβανοί, 1000 χριστιανοί και 1000 περίπου Τσιγγάνοι. Πρωτεύουσα του καζά ήταν η Φλώρινα, που είχε περίπου 10000 κατοίκους, από τους οποίους το μεγαλύτερο μέρος ήταν μουσουλμάνοι (6500), οι 500 εξαρχικοί και οι υπόλοιποι Έλληνες.
- Τα 2/3 του συνολικού πληθυσμού της Φλώρινας αυτή την περίοδο ήταν μουσουλμάνοι και μόλις το 1/3 χριστιανοί.

(Βούρη 2004, Κασκαμανίδης 2004, Παπαδόπουλος 1970)

Πίνακας 1: Ελληνική και βουλγαρική εκπαίδευση στις τρεις επαρχίες του σαντζακιού Μοναστηρίου (1871-1904)

Σχολικό έτος	Επαρχία Πελαγονίας				Επαρχία Αχριδών				Επαρχία Μογλενών			
	Ελλ. Εκπ.		Βουλ. Εκπ.		Ελλ. Εκπ.		Βουλ. Εκπ.		Ελλ. Εκπ.		Βουλ. Εκπ.	
	Σχ.	Μαθ.	Σχ.	Μαθ.	Σχ.	Μαθ.	Σχ.	Μαθ.	Σχ.	Μαθ.	Σχ.	Μαθ.
1871	18	2255	-	-	22	1635	-	-	6	370	-	-
1882	33	205	19	1837	26	1684	25	1418	29	946	5	290
1884	-	-	23	2730	-	-	26	1772	-	-	17	774
1885	-	-	33	2447	-	-	32	2275	-	-	8	428
1886	45	3412	36	2419	33	1902	39	1650	29	1662	9	590
1887	-	-	36	2249	-	-	37	2159	-	-	16	778
1894	41	3175	-	-	36	2270	-	-	28	1465	-	-
1900	78	-	56	4227	9	343	88	5501	45	-	40	2279
1902	78	4792	-	-	-	-	-	-	47	2001	-	-
1904	39	3279	107	6829	14	290	40	2898	19	923	31	2004

(Βούρη, 1997)

Η εκπαίδευση την περίοδο 1871-1904

- Συγκρίνοντας την ποσοτική κατανομή της ελληνικής και βουλγαρικής εκπαίδευσης στις τρεις επαρχίες του σαντζακιού Μοναστηρίου διαπιστώνεται ότι στην επαρχία Πελαγονίας μέχρι το 1900 υπερέχει η ελληνική εκπαίδευση. Από τότε και μετά ξεκινά το προβάδισμα της βουλγαρικής.
- Επιπλέον, στην επαρχία Αχριδών στη διάρκεια της δεκαετίας του 1880 οι σχολικοί μηχανισμοί των ελληνικών και βουλγαρικών σχολείων παρουσιάζονται σχεδόν ισοδύναμοι, ενώ μετά το 1897 η ελληνική εκπαίδευση υστερεί σε σχέση με τη βουλγαρική.
- Επιπρόσθετα, στην επαρχία Μογλενών (ενσωματώνεται και η Φλώρινα σ' αυτήν) η ελληνική εκπαίδευση επικρατεί σταθερά μέχρι το 1902, όπου συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό σχολείων και μαθητών. Ωστόσο, μετά το 1902 παρατηρείται μείωση του αριθμού των ελληνικών σχολείων από 47 σε 19 και των μαθητών από 2001 σε 923 το 1904.

(Βούρη, 1997)

Πίνακας 2: Ποσοτική εξέλιξη των εθνικών σχολικών δικτύων στο σαντζάκι Μοναστηρίου (1871-1904)

Σχολικό έτος	Ελληνική εκπαίδευση			Βουλγαρική εκπαίδευση			Ρουμανική εκπαίδευση			Σερβική εκπαίδευση		
	Σχ.	Μαθ.	Δάσ.	Σχ.	Μαθ.	Δάσ.	Σχ.	Μαθ	Δάσ.	Σχ.	Μαθ.	Δάσ.
1871	46	4360	76	13	-	-	5	-	-	-	-	-
1879	53	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1882	88	5536	-	49	2545	-	15	406	20	-	-	-
1884	-	-	-	66	5176	113	-	-	-	-	-	-
1885	102	6042	-	73	5150	115	16	589	-	-	-	-
1886	107	6566	-	72	4659	137	-	-	-	-	-	-
1887	-	-	-	89	5286	139	16	1500	40	-	-	-
1893	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22	605	23
1894	105	6905	143	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1897	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24	1286	-
1900	134	7136	206	240	14286	360	-	-	-	-	-	-
1902	125	-	-	-	-	-	-	-	-	34	1686	67
1904	72	4492	158	197	12280	318	20	1320	76	-	-	-

(Βούρη, 1997)

Η εκπαίδευση την περίοδο 1871-1904

- Μέχρι το 1878 η ελληνική εκπαίδευση αποτελεί τη μόνη αξιόλογη εκπαιδευτική πραγματικότητα στην περιοχή. Η έλλειψη σημαντικού αριθμού σχολείων βουλγαρικής και κυρίως σερβικής και ρουμανικής εκπαίδευσης είναι εμφανής εξαιτίας της υπεροχής της ελληνικής εκπαίδευσης.
- Ωστόσο, με την ανάδειξη της βουλγαρικής εκπαίδευσης στη δεκαετία του 1880, αμφισβητείται η αποκλειστικότητα της ελληνικής εκπαίδευσης, χωρίς όμως να αλλοιωθεί ο αριθμός των ελληνικών σχολείων και μαθητών. Για αυτό μέχρι το 1887 τα ελληνικά σχολεία, που διπλασιάζονται, ανταγωνίζονται τα βουλγαρικά που ήδη έχουν εξαπλασιασθεί. Όσο για τα ρουμανικά και τα σερβικά δεν σημειώνουν κάποια αξιόλογη ανάπτυξη.
- Ακόμα, μετά το 1887 η ελληνική εκπαίδευση παραμένει στάσιμη και αδρανής, ενώ η βουλγαρική την έχει ήδη ξεπεράσει. Ο μεγαλύτερος αριθμός σχολείων παρατηρείται το 1900 που είναι 240 σχολεία με 14286 μαθητές 360 δασκάλους. Η ρουμανική εκπαίδευση δεν παρουσιάζει κάποια αξιόλογη αλλαγή, ενώ η σερβική μέσα σε 10 χρόνια (από το 1890 και ύστερα) φανερώνει αισθητή άνοδο (από 22 σχολεία το 1893 διπλασιάζεται σε 34 το 1902).

(Βούρη, 1997)

Η εκπαίδευση την περίοδο 1871-1904

- Επομένως, η ανάπτυξη των διαφόρων εθνικών σχολείων διευκολύνεται ή εμποδίζεται από τη γλωσσική διαστρωμάτωση του πληθυσμού, τη γεωγραφική του κατανομή, την ποσοτική αναλογία αλλόγλωσσων ομάδων κατά περιοχές, την κοινωνικο-οικονομική τους προέλευση και την εκκλησιαστικο-διοικητική τους κάλυψη απέναντι στο οθωμανικό κράτος.
- Σύμφωνα μ' αυτό σε πλεονεκτικότερη θέση βρίσκονταν η ελληνική και η βουλγαρική εκπαίδευση, ενώ η σερβική μέχρι το 1897 υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και η ρουμανική μέχρι το 1905 γινόταν κρυφά σε ιδιωτικά σπίτια ή με εξαρχικές άδειες λειτουργίας.

(Βούρη, 1997)

Πίνακας 3: Ποσοτική αναλογία κατοίκων, σχολείων εκπαιδευτικού προσωπικού και μαθητών στον καζά και στην περιοχή της Φλώρινας

Καζάς Φλώρινας (1909-1911)		Επαρχία Φλώρινας (1911-1914)
Πληθυσμός	17635	13111 ή 13171
Σχολεία	47	34
Δάσκαλοι	65	47
Μαθητές	2656	1360 ή 1380
Φλώρινα (1909-1911)		Φλώρινα (1911-1914)
Πληθυσμός	3000	2750
Σχολεία	5	5
Δάσκαλοι	16	10
Μαθητές	588	451

(Ευαγγέλου, 1997)

Κάτοικοι, σχολεία, εκπαιδευτικοί και μαθητές την περίοδο 1909-1914

- Στην περιοχή της Φλώρινας την περίοδο 1909-1914 υπάρχει μια διαφορά στην κατανομή των αποτελεσμάτων, κάτι το οποίο μπορεί να αποδοθεί στη γενικότερη αναστάτωση που επικρατούσε στην περιοχή από τους Βαλκανικούς Πολέμους και από την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση.
- Επιπλέον, στην επαρχία της Φλώρινας υπήρχαν συνολικά 34 σχολεία, τα οποία στεγάζονταν σε 19 κτίρια. Η κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν τα συγκεκριμένα κτίρια περιγράφονταν στις εκθέσεις των επιθεωρητών ως εξής: τα οκτώ από αυτά ως «άχρηστα» ή «ετοιμόρροπα», τα δυο είχαν καεί και δεν χρησιμοποιούνταν, ενώ τα υπόλοιπα εννιά χαρακτηρίζονταν ως «ικανοποιητικά».

(Ευαγγέλου, 1997)

Κάτοικοι, σχολεία, εκπαιδευτικοί και μαθητές την περίοδο 1909-1914

- Με βάση όλα αυτά, τα περισσότερα από τα μισά σχολεία δεν ήταν κατάλληλα να χρησιμοποιηθούν από τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές, αφού ήταν επικίνδυνα ακόμα και για τη ζωή τους. Εκείνη την περίοδο η ανέγερση και συντήρηση των σχολικών κτιρίων γίνονταν από τη συνδρομή και τα χρήματα των ανθρώπων της περιοχής που διέμεναν στο εξωτερικό, καθώς και από τους ντόπιους γηγενείς.

(Ευαγγέλου, 1997)

Τύποι σχολείων

- Ο πρώτος τύπος σχολείου είναι το Αστικό σχολείο ή αλλιώς η Αστική Σχολή Φλώρινας.
- Αυτό το σχολείο είχε εξαετή διάρκεια φοίτησης και οι μαθητές διδάσκονταν Θρησκευτικά, Γλωσσικά, Αριθμητική, Γεωμετρία, Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία, Φυσική, Ωδική, Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, Γυμναστική, Γαλλικά, Τουρκικά, Εκκλησιαστική Μουσική και Πραγματογνωσία.
- Σύμφωνα με μελέτη των πρακτικών ο όρος «Αστικό Σχολείο» δεν αναφέρεται μετά το 1905, κάτι το οποίο φανερώνει ότι υποβαθμίστηκε σε Αρρεναγωγείο με μικρότερο αριθμό τάξεων μετά το 1905.
- Παρόλα αυτά, σύμφωνα με στοιχεία της Μητρόπολη Μογλενών, τη χρονιά 1908-1909 χαρακτηρίζονται κάποιοι δάσκαλοι ως δάσκαλοι της Αστικής Σχολής της Φλώρινας και άλλοι ως δάσκαλοι του Αρρεναγωγείου. Το σχολείο αυτό αποτελούνταν από 4 με 5 δασκάλους εκτός από το διευθυντή.

(Ηλιάδου-Τάχου, 1997)

Τύποι σχολείων

- Ο δεύτερος τύπος σχολείου που ανήκει στη στοιχειώδη εκπαίδευση είναι το Παρθεναγωγείο που λειτουργούσε στη Φλώρινα από το 1871 (εκπαίδευση κοριτσιών).
 - Δεν υπάρχουν στοιχεία για το πόσες τάξεις υπήρχαν σ' αυτό, ίσως να αποτελούνταν από 4 ή 5, διότι ως προσωπικό είχε 2 με 3 δασκάλες (σύμφωνα με άλλες πληροφορίες ήταν 4) και 125 περίπου μαθήτριες.
 - Το 1910 είχε 110 μαθήτριες και 3 δασκάλες. Θεωρούνταν το πρώτο επίσημο εκπαιδευτικό ίδρυμα που υπήρχε στη Φλώρινα στη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας.
- (Αθανασιάδου & Δασκαλάκη 2004, Βούρη 2004, Ηλιάδου-Τάχου, 1997)

Τύποι σχολείων

- Ο τρίτος τύπος σχολείου είναι το Νηπιαγωγείο. Το 1902 υπήρχαν μόνο δυο Νηπιαγωγεία, τα οποία «βρίσκονταν σε άθλιες ιδιωτικές οικίες», όπως χαρακτηριστικά έγραψε σε έκθεσή του ο Πρόξενος Πεζάς.
- Το πρόγραμμα μαθημάτων του Νηπιαγωγείου χωρίζεται σε 3 τάξεις και ταυτόχρονα δίνεται μεγάλη σημασία στο μάθημα των θρησκευτικών, της γραφής και της ανάγνωσης. Από το 1905 και μετά, λειτουργούσαν τρία νηπιαγωγεία, τα οποία είχαν ονόματα αντίστοιχα με τις ενορίες της πόλης: το Κεντρικό Νηπιαγωγείο, το Νηπιαγωγείο των Τσουκαλάδων και το Νηπιαγωγείο του Τσιφλικίου.
- Παράλληλα, έγινε προσπάθεια να ιδρυθεί και να στεγαστεί Νηπιαγωγείο στο κτίριο της Κοινότητας. Στο Νηπιαγωγείο το 1910 υπήρχαν 4 δασκάλες και 230 νήπια. Οι εξετάσεις που γίνονταν ενώπιον των μελών της Εφορείας φανερώνει ότι οι άνθρωποι θεωρούσαν πως ο ρόλος του Νηπιαγωγείου συμπεριλαμβάνονταν στην εθνική προσπάθεια. Παρόλο όμως που υπήρχαν κοινοί στόχοι, τα τρία Νηπιαγωγεία δεν είχαν το ίδιο κοινωνικό κύρος.

(Αθανασιάδου & Δασκαλάκη 2004, Βούρη 2004, Ηλιάδου-Τάχου 1997, Παπαδόπουλος 1970)

Τύποι σχολείων

- Ακόμα, λειτουργούσαν και δυο οικοτροφεία αρρένων και θηλέων με 132 συνολικά οικότροφους το 1910 (100 αγόρια και 30 κορίτσια), ενώ υπήρχαν και μαθητικά συσσίτια που ήταν κάτω από την εποπτεία μιας τριμελούς επιτροπής, η οποία ήταν διορισμένη από τον μητροπολίτη Μογλενών.
- Γυμνάσιο κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας δεν υπήρχε στην Φλώρινα (δημιουργήθηκε μετά την απελευθέρωση της πόλης). Γι' αυτό το λόγο όσοι ήθελαν να σπουδάσουν περαιτέρω έπρεπε να πάνε στο Μοναστήρι, όπου υπήρχε Γυμνάσιο.

(Αθανασιάδου & Δασκαλάκη 2004, Βούρη 2004, Παπαδόπουλος 1970)

Τύποι σχολείων

- Επίσης, στη Νέβεσκα λειτουργούσαν δυο σχολεία (μια αστική σχολή αρρένων και ένα παρθεναγωγείο με νηπιαγωγείο). Το παρθεναγωγείο ιδρύθηκε το 1867 από δαπάνες της Ζωής Τσιρλή, η οποία ήταν σύζυγος του ευεργέτη Μιχάλη Τσιρλή και έφερε το όνομα «*Ελληνικόν παρθεναγωγείον Ζωής Μιχαήλ Τσιρλή*».
- Διευθυντής της αστικής σχολής από το 1878 ως το 1897 ο Αντώνιος Κυριζίδης και κατά την περίοδο 1908-1909 ο Παπαγεωργίου με 4 δασκάλους. Το ίδιο διάστημα δίδασκε στη Νέβεσκα και μια παρθεναγωγός.

(Παπαδόπουλος, 1970)

Τύποι σχολείων

- Επιπλέον, στο Πισοδέρι υπήρχαν αρρεναγωγείο και παρθεναγωγείο, που χτίστηκαν από τον Μόδεστο, ο οποίος ήταν ευεργέτης σε αυτήν την μικρή πόλη.
- Επιπρόσθετα, στη Νεγκοβάνη δημιουργήθηκε ένα κτίριο, το οποίο είχε μαζί αρρεναγωγείο και δημοτικό και πήγαιναν εκεί 210 μαθητές.
- Εκτός αυτών, χτίστηκε και στο Σόροβιτς αρρεναγωγείο και δημοτικό σχολείο με 3 δασκάλους και 80 μαθητές.

(Παπαδόπουλος, 1970)

Τύποι σχολείων

- Τέλος, μικρότερα ή μεγαλύτερα σχολεία υπήρχαν στις αρχές του 20^{ού} αιώνα και στα χωριά:

Μπάνιτσα, Χασάνοβο, Άνω Κάλενικ, Κλαδοράπη, Άνω Κλέστινα, Καμπάσνιτσα, Κρουσοράτη, Σέτινα, Βύρμπενη, Βοσταράνη, Αρμενοχώρι, Λάζενι, Γκορνίτσοβο, Κουτσκοβαίνη, Πεσόσνιτσα, Αρμένσκο, Τσέροβο, Λεσκοβίτσα, Νερέτη, Λάγενη, Άνω και Κάτω Κόττορι, Πέτερσκο, Πάτελι, Μπελκαμένη, Εξή Σού, Ζέλενιτς, Στρέμπενο, Πρεκοπάννα, Έλλοβο.

(Παπαδόπουλος, 1970)

Τύποι σχολείων

- Συνολικά στον καζά Φλώρινας υπήρχαν την συγκεκριμένη εποχή 46 ελληνικά σχολεία με 65 δασκάλους και 2656 μαθητές, δηλαδή η αναλογία ανάμεσα στο διδακτικό προσωπικό και στον αριθμό των μαθητών που υπήρχαν στα ελληνικά σχολεία του καζά της Φλώρινας είναι ένας δάσκαλος προς 40 περίπου μαθητές.

(Παπαδόπουλος, 1970)

Πίνακας 4: Σχηματική απεικόνιση των σχολείων στον καζά της Φλώρινας

Καζάς Φλώρινας	Διδασκαλεία/ Υποδιδασκαλεία	Γυμνάσια	Ημιγυμνάσια, Εμπορικές σχολές	«Ελληνικά σχολεία»/Αστικές σχολές αρρένων και θηλέων	Αρρεναγωγεία, Παρθεναγωγεία και μικτά δημοτικά	«Κοινά σχολεία»/ «Γραμματοδιδασκαλεία»	Νηπιαγωγεία	Νυκτερινές σχολές	Ιερατικές σχολές	Σχολές ραπτικής και εργαχείρων	Οικοτροφεία και ορφανοτροφεία	«Κυριακά» σχολεία	Σύνολο σχολείων	Σύνολο δασκάλων	Σύνολο μαθητών
Φλώρινα				1	1		3				1		6	16	720
Νέβεσκα				1	1		1						3	6	200
Πισοδέρι					2								2	4	200
Νεγκοβάνη					2								2	4	210
Σόροβιτς					2								2	3	80
Άλλα μέρη καζά						31							31	32	1246
Σύνολο													46	65	2656

(Παπαδόπουλος, 1970)

Συμπεράσματα

- Κύριο ρόλο στην εκπαίδευση των κατοίκων στην περιοχή της Φλώρινας διαδραματίζουν η ελληνική και η βουλγαρική εκπαίδευση, ενώ η σερβική και η ρουμανική παίζουν λιγότερο σημαντικό ρόλο, καθώς η ανάπτυξη των διαφόρων εθνικών σχολείων διευκολύνεται ή εμποδίζεται από τη γλωσσική διαστρωμάτωση του πληθυσμού, τη γεωγραφική του κατανομή, την ποσοτική αναλογία αλλόγλωσσων ομάδων κατά περιοχές, την κοινωνικο-οικονομική τους προέλευση και την εκκλησιαστικο-διοικητική τους κάλυψη απέναντι στο οθωμανικό κράτος.

(Βούρη, 1997)

Συμπεράσματα

- Στον καζά Φλώρινας την περίοδο της Οθωμανοκρατίας υπήρχαν πολλά ελληνικά σχολεία με αρκετούς δασκάλους και μαθητές, καθώς υποστηριζόταν η ελληνική εκπαίδευση περισσότερο ή λιγότερο ανάλογα με την εποχή.
- Με άλλα λόγια, υπήρχαν σε πολλές πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά του καζά Φλώρινας πολλά είδη σχολείων, τα οποία αναφέρονταν σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης και υποστήριζαν κατά κύριο λόγο την ελληνική εκπαίδευση.

(Παπαδόπουλος, 1970)

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδου, Ι. & Δασκαλάκη, Ν. (2004). Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Φλώρινα ως την απελευθέρωση (1912). Στο Α. Π. Ανδρέου (Επιμ.), Φλώρινα 1912-2002. Ιστορία και Πολιτισμός, *Πρακτικά του Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας και του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (σσ. 543-552). Φλώρινα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Βούρη, Σ. (1997). Σχολικοί μηχανισμοί και εθνικοί ανταγωνισμοί στη Β. Δ. Μακεδονία 1870-1903. Στο Ν. Π. Τερζής & Σ. Ζιώγου (Επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτη προσέγγιση και απογραφή* (σσ. 101-125). Αθήνα: Αδερφών Κυριακίδη.
- Βούρη, Σ. (2004). Η Φλώρινα στο μεταίχμιο του 19^{ου} - 20^{ου} αιώνα. Εθνικές συγκρούσεις και κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Στο Α. Π. Ανδρέου (Επιμ.), Φλώρινα 1912-2002. Ιστορία και Πολιτισμός, *Πρακτικά του Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας και του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (σσ. 131-174). Φλώρινα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Ευαγγέλου, Μ. (1997). Η Εκπαιδευτική κατάσταση στη Δυτική Μακεδονία (1912-1914). Στο Ν. Π. Τερζής & Σ. Ζιώγου (Επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτη προσέγγιση και απογραφή* (σσ. 299-311). Αθήνα: Αδερφών Κυριακίδη.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (1997). Οι δομές της Κοινοτικής Εκπαίδευσης στη Φλώρινα, στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στο Ν. Π. Τερζής & Σ. Ζιώγου (Επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτη προσέγγιση και απογραφή* (σσ. 259-298). Αθήνα: Αδερφών Κυριακίδη.
- Κασκαμανίδης, Γ. (2004). Οθωμανική τοπογραφία της Φλώρινας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στο Α. Π. Ανδρέου (Επιμ.), Φλώρινα 1912-2002. Ιστορία και Πολιτισμός, *Πρακτικά του Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας και του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (σσ. 75-104). Φλώρινα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Παπαδόπουλος, Σ. Ι. (1970). *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*. Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών.

ΣΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΠΡΟΣΟΧΗ ΣΑΣ!